

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ПОРУШЕННЯМИ

Докучина Тетяна Олександрівна,

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної та інклюзивної освіти
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка
ORCID ID: 0000-0001-7892-7728

Статтю присвячено проблемі розвитку особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями. Наукове дослідження зумовлене актуальністю вивчення особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями, сприяння розвитку якої є вагомим завданням спеціальної освіти для успішної соціальної адаптації та самореалізації дітей. Теоретичний аналіз літературних джерел дав змогу визначити основні психологічні характеристики підліткового віку, зокрема психологічні новоутворення, які є основою для становлення особистості (розвиток самосвідомості, мотиваційної сфери, саморегуляції поведінки, самовизначення тощо). Дисгармонійний розвиток психіки зумовлює специфічний недорозвиток особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями. Незрілою виявляється потребно-мотиваційна сфера, що характеризується переважанням органічних потреб та складністю формування соціальних потреб, низькою спонукальною силою мотивів і їх неусвідомленістю. Характерним є недорозвиток «Я-концепції», що проявляється в суперечливості й непослідовності «Я-образу», недостатній сформованості уявлень про себе, неадекватності самооцінки та самоставлення. Аналіз літератури також свідчить про те, що попри загальні найбільш типові характеристики особистісного розвитку підлітків з інтелектуальними порушеннями спостерігаються також специфічні особливості розвитку особистості в разі різних форм олігофренії та деменції. У статті представлено опис визначених особливостей особистості підлітків із різними формами олігофренії та деменції. Обґрунтовано позитивний вплив корекційно спрямованого навчання та виховання на розвиток особистості учнів з інтелектуальними порушеннями. Визначено перспективи подальших наукових розвідок, спрямованих на вивчення проблеми формування гармонійної особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями в навчально-виховній діяльності.

Ключові слова: особистість, підлітковий вік, «Я-концепція», «Я-образ», мотиви, самооцінка, підлітки з інтелектуальними порушеннями, олігофренія, деменція, розвиток, поведінка.

Dokuchyna Tetiana. Features of the personality development of adolescents with intellectual disabilities

The article is devoted to the problem of personality development of adolescents with intellectual disabilities. Scientific research is determined by the relevance of studying the personality of adolescents with intellectual disabilities, the promotion of which development is an important task of special education for successful social adaptation and self-realization of children. The theoretical analysis of literary sources made it possible to determine the main psychological characteristics of adolescence, in particular, psychological neo formation that are the basis for the formation of a personality (development of self-awareness, motivational sphere, self-regulation of behavior, self-determination, etc.). The disharmonious development of the psyche determines the specific underdevelopment of the personality of adolescents with intellectual disabilities. The need-motivation sphere is immature, characterized by the predominance of organic needs and the complexity of forming social, low motivational power of motives and their unconsciousness. The underdevelopment of the "Self-concept" is characteristic, which is manifested in the contradictions and inconsistencies of the "Self-image", insufficiently formed ideas about oneself, inadequacy of self-esteem and self-attitude. The analysis of the literature also proved that despite the general most typical characteristics of the personal development of adolescents with intellectual disabilities, there are also specific features of the development of the personality in various forms of oligophrenia and dementia. The article presents a description of certain personality traits of teenagers with various forms of oligophrenia and dementia. The positive influence of correctional education and upbringing on the personality development of students with intellectual disabilities is substantiated. The prospects of further scientific investigations aimed at studying the problem of forming a harmonious personality of adolescents with intellectual disabilities in educational and educational activities have been determined.

Key words: personality, cellular age, "Self-concept", "Self-image", motives, self-esteem, adolescents with intellectual disabilities, oligophrenia, dementia, development, behavior.

Вступ. Підлітковий вік є своєрідним етапом переходу від дитинства до дорослого життя. У цей період відбуваються якісні зміни в розвитку особистості, що сприяють формуванню когнітивної та емоційно-поведінкової зрілості. Гармонійне функціонування психіки є значущою умовою розвитку особистості. Відтак наявність психічного недорозвитку в підлітків з інтелектуальними порушеннями має негативний вплив на становлення їхньої особистості. Формування особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями є пріоритетним завданням спеціальної освіти з метою

забезпечення їх успішної соціальної адаптації та самореалізації в житті. Це актуалізує необхідність вивчення особливостей особистісного розвитку підлітків з інтелектуальними порушеннями.

Проблему розвитку особистості в підлітковому віці широко досліджували у психології (Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, З. Фрейд, К. Юнг та інші фахівці). Учені визначили структуру та новоутворення особистості в підлітковому віці, виділили низку чинників, які визначають розвиток особистості підлітків. Різні аспекти проблеми розвитку особистості дітей

і підлітків з інтелектуальними порушеннями вивчали Л. Виготський, С. Вуїсă-Belciu, J. Jones, Н. Коломинський, G. Leonardson, М. Матвеева, Ж. Намазбаєва, D.-V. Popovici, В. Синьов, Т. Упо та інші автори. Дослідження вчених свідчать про специфіку розвитку особистості дітей цієї категорії, яка розвивається за тими самими закономірностями, що й у дітей із типовим розвитком, проте в патогенних умовах, які зумовлені органічним пошкодженням кори головного мозку.

Метою статті є визначення особливостей розвитку особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями на основі теоретичного аналізу літературних джерел.

Виклад основного матеріалу. Особистість формується у процесі взаємодії з навколишнім середовищем, у різних видах діяльності та спілкування. На розвиток особистості впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. С. Белякова та К. Шовкова на основі узагальнення різних теоретико-методологічних підходів до дослідження підліткового віку виділили основні психологічні новоутворення цього періоду, зокрема: відкриття «Я», появу рефлексії, розвиток самосвідомості, уявлень про власне майбутнє, потребу у спілкуванні, формування світогляду, оволодіння моральними цінностями й нормами, формування основ самовизначення, прагнення до самостійності. Визначені новоутворення формуються під впливом соціального оточення та найближчого оточення підлітка [1, с. 455–456].

Н. Токарева, А. Шамне та Н. Макаренко серед новоутворень підліткового віку визначають такі: а) новий рівень самосвідомості, основним чинником якої є прагнення до самопізнання; б) якісні зміни в мотиваційній сфері; в) новий рівень внутрішньої та особистісної саморегуляції [5, с. 31–32].

Т. Шепелік визначила, що підлітки з інтелектуальними порушеннями відстають у темпах становлення особистості від ровесників із типовим розвитком через відсутність усвідомлення та використання можливостей до саморозвитку й самовдосконалення. Для них характерна інфантилізація життєво-сміслової сфери особистості, що зумовлено низьким рівнем усвідомлення смисложиттєвих орієнтацій. Це проявляється в низькій цілеспрямованості, недорозвитку мотивації до діяльності та самоконтролю, недостатньому усвідомленні власного майбутнього тощо. Загалом у підлітків з інтелектуальними порушеннями спостерігається низький рівень гармонійного розвитку особистості [6, с. 13–14].

Потребово-мотиваційна сфера дітей з інтелектуальними порушеннями характеризується переважанням органічних потреб та складністю формування соціальних потреб. Діти з інтелектуальними порушеннями не вміють самостійно структурувати свій час, заповнювати його цікавими справами. Переважання органічних потреб зумовлює появу патологічних потягів у деяких підлітків з інтелектуальними порушеннями [3, с. 256–257].

Важливим внутрішнім чинником розвитку особистості є активність, яка розглядається і як вроджена потреба в самоактуалізації, і як соціальні потреби, недорозвиток яких характерний для дітей з інтелектуаль-

ними порушеннями. Соціальні й пізнавальні інтереси дітей з інтелектуальними порушеннями є поверхневими, нестійкими, мають низьку інтенсивність. Пізнавальні інтереси в дітей з інтелектуальними порушеннями не виникають самі по собі. У процесі спеціального навчання в них можна сформувати зацікавленість умовами та формами роботи, дуже рідко вони проявляють інтерес до змісту навчального матеріалу [4, с. 142–144].

Мотиви діяльності підлітків з інтелектуальними порушеннями характеризуються такими рисами: а) низькою спонукальною силою, що проявляється у відмові від бажаного в разі виникнення перешкод або необхідності докладати зусилля; б) несформованістю ієрархії мотивів, що характеризується переважанням органічних потреб і мотивів, які їм відповідають, над соціальними потребами; в) пригніченим етапом боротьби мотивів, що перешкоджає засвоєнню мотивів соціальної поведінки; г) недостатністю розуміння мотивів поведінки інших людей та оцінюванням їхніх вчинків не за причинами, а за результатами; г) неусвідомленням мотивів власної діяльності, що виявляється у схильності до невмотивованих вчинків, неможливості пояснити причини своєї поведінки [3, с. 257–260].

У дітей з інтелектуальними порушеннями тривалий час відсутня потреба та інтерес до самопізнання, є недорозвиненою «Я-концепція», що зумовлено порушеннями пізнавальної діяльності та несприятливими соціальними умовами. Основними механізмами утворення когнітивного компоненту «Я-концепції» («Я-образу») у дітей з інтелектуальними порушеннями є приписування бажаних якостей. Для них недоступною є побудова уявлень про себе шляхом осмислення внутрішнього світу, аналізу мотивів власної поведінки тощо. М. Матвеева визначила, що для підлітків з інтелектуальними порушеннями характерне виділення окремих якостей особистості, проте вони ще не здатні об'єднати їх у цілісну систему. Підлітки не досить усвідомлюють свої бажання, не можуть про них розповісти. У старших класах власний внутрішній світ не є значущою цінністю, потреба в самопізнанні та самореалізації не досить сформована [2].

Для більшості дітей з інтелектуальними порушеннями характерна суперечливість «Я-образу», його непослідовність, неадекватність. В основі утворення «Я-ідеального» лежить соціальна вимога, а не бажання бути таким. У старшокласників «Я-реальне» відрізняється від «Я-ідеального» за обсягом, зокрема «Я-реальне» містить більше позитивних якостей, крім того з'являються й негативні риси. Найважче для усвідомлення підлітків є «Я-дзеркальне»: вони не можуть визначити, чи подобаються однокласникам, не здатні з'ясувати причини власної соціальної позиції в колективі тощо. Загалом для «Я-образу» дітей з інтелектуальними порушеннями характерний низький рівень диференційованості та швидка зміна уявлень про себе [2].

D.-V. Popovici та С. Вуїсă-Belciu у процесі розгляду «Я-концепції» в поєднанні чотирьох сфер, зокрема когнітивно-активної, поведінкової, афективно-мотиваційної та морально-аксіологічної, визначають, що всі вони

слабко розвинені в підлітків з інтелектуальними порушеннями. Когнітивно-активна сфера визначається низьким інтересом до пізнання справжніх потреб і мотивів інших людей, невисловлених намірів чи різних позицій. Самосприйняття сильно залежить від настрою та думок інших людей. Поведінкова сфера дуже чутлива до впливу навколишнього середовища. Підліток з інтелектуальними порушеннями засвоює стереотипні зразки поведінки й стосунків через поверхневу участь у міжособистісній взаємодії. В афективно-мотиваційній сфері переважають мінливі емоції та імпульсивні потреби. «Я-образ» і самооцінка постійно переоцінюються або знецінюються під дією зовнішніх впливів. Морально-аксіологічна сфера є найменш розвинутою. «Я-концепція» не досягає найвищих стадій розвитку, ціннісна орієнтація практично відсутня [7].

Особливості самооцінки дітей з інтелектуальними порушеннями визначаються своєрідністю співвідношення між інтелектуальними та афективними процесами, що виявляється у труднощах правильної оцінки своєї поведінки, інтелектуальних можливостей, якостей особистості. Для дітей молодшого шкільного віку з інтелектуальними порушеннями характерна завищена самооцінка, що зумовлено загальним інтелектуальним недорозвитком (Е. Де Греєф) та почуттям малоцінності, низькими оцінками з боку оточуючих (Л. Виготський) [4, с. 18–19]. Корекційно спрямоване навчання створює позитивний вплив на розвиток самооцінки учнів, яка у старшокласників має тенденції до адекватності. Так, у процесі виконання тесту Е. Де Греєфа підлітки та старшокласники не намагаються оцінити себе вище за вчителя, проте часто оцінюють свій інтелект вище, ніж інтелект товариша. Н. Коломинський довів, що самооцінка дітей з інтелектуальними порушеннями є різною залежно від виду діяльності. Найбільш тісний взаємозв'язок самооцінки та рівня домагань спостерігається у трудовій діяльності, найменш тісний – у навчальній. Їм легше оцінити характер своєї діяльності, ніж свої інтелектуальні можливості та себе як особистість [4, с. 148–149].

Теоретичний аналіз літературних джерел також свідчить про наявність відмінностей і специфічних особливостей розвитку особистості учнів з інтелектуальними порушеннями з різними формами олігофренії та деменції, зокрема:

1. У дітей із неускладненою формою олігофренії спостерігається вторинний характер порушення емоційно-вольової сфери, що призводить до деяких особливостей поведінки (імпульсивності, слабкості вольової регуляції), які здебільшого проявляються в конфліктних і незрозумілих для дітей ситуаціях.

2. Основною особливістю дітей з олігофренією, ускладненою переважанням збудження над гальмуванням, є проблеми з організацією власної поведінки, що зумовлені слабкістю процесу гальмування. Їхні емоції є вкрай нестійкими, швидко змінюються. В окремих дітей спостерігається схильність до афективних спалахів. Для поведінки дітей характерні імпульсивність, вередливість, нестриманість та швидка втомлюваність.

Труднощі внутрішнього гальмування виявляються в порушенні цілеспрямованості діяльності.

3. Поведінка дітей з олігофренією, ускладненою переважанням гальмування над збудженням, характеризується пасивною підкореністю, безініціативністю, бездіяльністю, дисциплінованістю. Діти не впевнені в собі, є тривожними, замкненими, образливими, сором'язливими, некомунікабельними, вразливими.

4. Психологічною особливістю дітей з олігофренією, ускладненою психопатоподібним синдромом, є підвищена готовність до афективних спалахів через накопичення негативної енергії. Інтелектуальний потенціал цих дітей здатний забезпечити більш гармонійний розвиток їхньої особистості, проте порушення емоційно-вольової сфери, навпаки, зумовлює патологію формування особистості. Знижена критичність мислення в них поєднується з підвищеною сугестивністю. Через несформованість мотивації діяльності може бути порушена її цілеспрямованість. Для дітей цієї групи характерні егоцентризм, некритичне ставлення до себе, неспроможність визнати свою провину, негативізм, агресивність, знижена чутливість до зовнішніх оцінок, емоційна тупість, не досить розвинене або відсутнє почуття прив'язаності. Дітям властива соціопатичність, що проявляється у труднощах формування моральної свідомості, нечутливості до соціальних впливів, переважанні органічних потреб, відсутності пізнавального інтересу. Можуть формуватися патологічні потяги.

5. Структура порушення в дітей з олігофренією, ускладненою лобним синдромом, визначається не лише недорозвитком пізнавальної діяльності, але й особливостями поведінки, зокрема порушенням її довільної регуляції. У разі лобного синдрому наявні виразні зміни системи мотивів і потреб. Інтереси збіднені й утилітарні, легко формуються патологічні потяги. Поведінка дітей цієї групи є невмотивованою та безпосередньою, вони не вміють спілкуватися з дітьми й дорослими, у них відсутнє адекватне ставлення до оточуючих людей. Відповідно до особливостей поведінки діти з лобним синдромом можуть бути розділені на дві підгрупи: одні є млявими, пасивними, а інші – неорганізованими, імпульсивними [3; 4].

6. Основними психологічними особливостями дітей із деменцією, що виникла внаслідок менінгоенцефаліту, є порушення мотиваційного та організаційного компонентів розумової діяльності. У дітей цієї групи спостерігаються розлади поведінки й характеру. Одним із наслідків перенесення менінгоенцефаліту може бути порушення потребово-мотиваційної сфери. Тому для них характерне переважання органічних потреб над соціальними, що зумовлює появу патологічних потягів.

7. Поведінка дітей із деменцією, що виникла внаслідок ревматизму центральної нервової системи, характеризується метушливістю, надмірною рухливістю. У разі втоми та хвилювання діти стають ще більш неспокійними й метушливими. Вони досить вразливі, у них спостерігається занижена самооцінка та високий рівень тривожності.

8. Особливості емоційно-вольової сфери дітей з епілептичною деменцією проявляються в полярній

зміні емоційної сфери: їм притаманне парадоксальне поєднання злопам'ятності й лагідності, дратівливості та ввічливості, жорстокості й сентиментальності тощо. Також спостерігається виразна напруженість афекту зі спалахами гніву, що легко виникають. Характерні періодичні зміни настрою, переважає дисфорія, капризність, роздратованість, агресивність.

9. У дітей із шизофренічною деменцією емоційна холодність є одним із негативних симптомів, що виражається в несформованості співпереживання, співчуття, у проявах агресії тощо. Такі діти рідко мають друзів, іноді погано ставляться до батьків, педагогів. У них спостерігається неадекватна реакція на стимулювання (похвалу, зауваження), причому діапазон емоційних реакцій може бути від байдужості до надмірної чутливості. Аутичність, яка властива дітям із шизофренічною деменцією, виявляється у відчуженості від зовнішнього світу, прагненні дітей перебувати у власних мареннях, фантазіях, в униканні спілкування з іншими [3].

Дослідження М. Матвєєвої, Н. Коломинського, Т. Шипелік та інших фахівців свідчать про позитивний вплив корекційно спрямованого навчання й виховання на розвиток особистості учнів з інтелектуальними порушеннями, що виявляється, зокрема, у розвитку «Я-образу» за рахунок самоаналізу, виникнення прагнення проаналізувати свою поведінку, порівняти себе з іншими; у дітей з'являється інтерес до внутрішнього світу, стає більш адекватна самооцінка, підвищується здатність до саморозвитку [2; 4; 6]. Попри те, що навіть

старшокласники з інтелектуальними порушеннями не досягають рівня розвитку особистості однолітків із нормотиповим розвитком, зрушення у становленні їхньої особистості відбуваються, а отже, зумовлюють необхідність корекційно-розвиткового впливу.

Висновки. Підлітковий період характеризується появою низки особистісних новоутворень: якісно нового рівня розвитку самосвідомості, мотиваційної сфери, самовизначення, саморегуляції тощо. Гармонійний розвиток особистості передбачає також відповідне функціонування психіки. У підлітків з інтелектуальними порушеннями спостерігається дисгармонійний розвиток психіки, що зумовлює незрілість особистості, зокрема: наявне переважання органічних потреб і труднощі з формуванням соціальних потреб та інтересів, недорозвиток мотиваційної сфери та «Я-концепції». Крім загальних особливостей особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями, також спостерігається специфіка її розвитку в разі різних форм олігофренії та деменції.

Водночас аналіз літературних джерел свідчить про позитивний вплив корекційно спрямованого навчання на різні сторони особистісного розвитку дітей з інтелектуальними порушеннями. Тому подальші розвідки будуть спрямовані на дослідження проблеми формування особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями, реалізацію корекції порушень особистісного розвитку на основі диференційованого підходу в навчально-виховній діяльності.

Література:

1. Белякова С., Шовкова К. Соціально-психологічні особливості розвитку особистості сучасного підлітка. *Молодий вчений*. 2018. № 5(57). С. 454–458.
2. Матвєєва М. Особливості «Я-образу» розумово відсталих підлітків : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Київ, 1994. 22 с.
3. Синьов В., Матвєєва М., Хохліна О. Психологія розумово відсталої дитини : підручник. Київ : Знання, 2008. 359 с.
4. Спеціальна психологія. Тексти : навчальний посібник / за ред. М. Матвєєвої, С. Миронової. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1999. 158 с.
5. Токарева Н., Шамне А., Макаренко Н. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія. Кривий Ріг, 2014. 309 с.
6. Шипелік Т. Психологічні особливості становлення особистості підлітків з інтелектуальними порушеннями легкого ступеню : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Київ, 2019. 22 с.
7. Popovici D.-V., Buică-Belciu C. Self-concept Pattern in Adolescent Students with Intellectual Disability. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*. 2013. Vol. 78. P. 516–520.

References:

1. Bieliakova, S., Shovkova, K. (2018). Sotsialno-psykholohichni osoblyvosti rozvytku osobystosti suchasnoho pidlitka [Socio-psychological features of personality development of a modern teenager]. *Molodyi vchenyi – Young scientist*, no. 5(57), pp. 454–458 [in Ukrainian].
2. Matvieieva, M. (1994). Osoblyvosti “Ya-obrazu” rozumovo vidstalykh pidlitkiv [Features of the “Self-image” of mentally retarded teenagers]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv, 22 p. [in Ukrainian].
3. Synov, V., Matvieieva, M., Khokhlina, O. (2008). *Psykhohihiia rozumovo vidstaloj dytyny: pidruchnyk [Psychology of a mentally retarded child: textbook]*. Kyiv: Znannia, 359 p. [in Ukrainian].
4. Matvieieva, M., Myronova, S. (eds.) (1999). *Spetsialna psykhohihiia. Teksty: navchalnyi posibnyk [Special psychology. Texts: study guide]*. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi State Pedagogical University, 158 p. [in Ukrainian].
5. Tokareva, N., Shamne, A., Makarenko, N. (2014). *Suchasnyi pidlitok u systemi psykhologo-pedahohichnoho suprovodu: monohrafiia [Modern teenager in the system of psychological and pedagogical support: monograph]*. Kryvyi Rih, 309 p. [in Ukrainian].
6. Shypelik, T. (2019). Psykhohichni osoblyvosti stanovlennia osobystosti pidlitkiv z intelektualnymy porushenniamy lehkhoho stupeniu [Psychological features of personality development of adolescents with mild intellectual disabilities]. *Extended abstract of Candidate's thesis*. Kyiv, 22 p. [in Ukrainian].
7. Popovici, D.-V., Buică-Belciu, C. (2013). Self-concept Pattern in Adolescent Students with Intellectual Disability. *Procedia: Social and Behavioral Sciences*, vol. 78, pp. 516–520 [in English].